

Chris Boland

• Η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς.

Σβετλάνα Αλεξίεβιτς: «Είμαι άνθρωπος-αυτί»

Η νομπελίστρια λογοτεχνίας 2015 αποκλειστικά στο *Books' Journal*

Συνέντευξη στον ΔΗΜΗΤΡΗ Β. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ

Οπως όλα τα βραβεία Νόμπελ που απονεμήθηκαν σε ρώσους συγγραφείς, έτσι και αυτό που έλαβε η Σβετλάνα Αλεξάνδροβνα Αλεξίεβιτς προκάλεσε θυελλώδη πάθη, αντιπαράθεσεις και διαφωνίες, όχι μόνο μεταξύ των κριτικών αλλά και μεταξύ των αναγνωστών.

Πολλοί ήταν εκείνοι που «θίχτηκαν», λέγοντας ότι η μεγάλη αυτή συγγραφέας και γενναία γυναίκα «δεν γράφει λογοτεχνία»¹, ότι τα κείμενά της κυμαίνονται ανάμεσα στη δημοσιογραφία και την ιστορική καταγραφή και τεκμηρίωση².

* Η συνέντευξη αυτή πραγματοποιήθηκε με την πολύτιμη βοήθεια της λογοτεχνικής εκπροσώπου της Σβετλάνα Αλεξίεβιτς, Galina Dursthoff. Την ευχαριστώ από καρδιάς.

Ορισμένοι άλλοι, προχώρησαν ακόμη παραπέρα, σημειώνοντας πως «πρόκειται για μια επιφανειακή και επιδερμική καταγραφή εμπειριών άλλων».

Όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, όταν κατακάθεται ο κουρνιαχτός της επικαιρότητας και κοπάζει ο αχός της εποχής, αρχίζουν οι νηφάλιες και ψύχραιμες αποτιμήσεις του έργου κάθε δημιουργού.

Η Σβετλάνα Αλεξάντροβνα Αλεξίεβιτς ανέλαβε το θλιβερό, δύσκολο κι επίπονο καθήκον να καταγράψει, με την επιμέλεια χρονικογράφου – μια παράδοση με μακραίωνη ιστορία του πολιτισμού στον οποίο ανήκει, κατά δήλωσή της –, τα πάθη των συγκαταρκτών της. Ανέλαβε να δώσει φωνή στον μοναδικό αληθινό πρωταγωνιστή της παγκόσμιας ιστορίας της λο-

γοτεχνίας, τον απλό άνθρωπο. «Είμαι άνθρωπος αυτί» δηλώνει, μεταξύ άλλων, στη συνέντευξη που μας παραχώρησε, φανερώνοντας τη βαθιά ευαισθησία της απέναντι στον άνθρωπο που βρίσκεται μέσα στην περιδίνηση της ιστορίας.

Η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς γεννήθηκε στις 31 Μαΐου 1948 στην πόλη Στανισλάβ της δυτικής Ουκρανίας, η οποία σήμερα ανήκει στη διοικητική περιφέρεια του Ιβάνο-Φρανκόφσκ. Ο πατέρας της ήταν Λευκορώσος, επιστρατευμένος στον πόλεμο λοχαγός του Κόκκινου Στρατού και η μητέρα της Ουκρανή. Η γιαγιά της, από την πλευρά του πατέρα της, πέθανε από τύφο, πολεμώντας με τους παρτιζάνους εναντίον των Γερμανών στα δάση της Λευκορωσίας, ενώ δύο από τα τρία παιδιά της κηρύχθηκαν αγνοούμενοι. Ο παπ-

πούς της, από την πλευρά της μητέρας της, σκοτώθηκε πολεμώντας στο μέτωπο.

Μετά τον πόλεμο και την αποστράτευση του πατέρα της, η οικογένεια της Σβετλάνα Αλεξάντροβνα Αλεξίεβιτς μετακόμισε στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λευκορωσία, όπου και οι δυο γονείς της εργάστηκαν για πολλά χρόνια ως δάσκαλοι στα χωριά. Εκείνη, τελείωσε τις εγκύκλιες σπουδές της σε ένα σχολείο της περιοχής του Γκομέλ. Εργάστηκε ως νηπιαγωγός, δάσκαλος ιστορίας και γερμανικής γλώσσας σε σχολεία της περιοχής Μοζίρσκ. Στη συνέχεια, πέρασε στη δημοσιογραφία και συνεργάστηκε με την εφημερίδα *Πράβντα του Πρίπιατ* στην πόλη Ναρόβλ. Το 1972 αποφοίτησε από τη Σχολή Δημοσιογραφίας του Κρατικού Πανεπιστημίου

της Λευκορωσίας και άρχισε να εργάζεται στην εφημερίδα *Φάρος του Κομμουνισμού*, μια τοπική εφημερίδα στην πόλη Μπεριόζα της περιοχής του Μπρεστ. Το 1973 - 1976 εργάστηκε ως δημοσιογράφος στην *Αγροτική Εφημερίδα*, ενώ το διάστημα 1976 - 1984 ήταν υπεύθυνη του τμήματος επιφυλλίδων και δοκιμών του περιοδικού *Νιόμαν*. Το 1983 έγινε δεκτή στην Ένωση Σοβιετικών Συγγραφέων.

Η Σβετλάνα Αλεξάντροβνα Αλεξίεβιτς ασχολείται με την καταγραφή των γεγονότων της ζωής των απλών ανθρώπων. Θα μπορούσε κανείς να πει πως λειτουργεί ως «φύλακας της μνήμης». Η ίδια θεωρεί ότι «δάσκαλοι» της στη συγγραφική δραστηριότητά της είναι οι συγγραφείς Αλιόσα Ανταμόβιτς και Βασίλι Μπίκοφ. Τα βιβλία της περιέχουν πρωτογενές υλικό που στηρίζεται σε συνεντεύξεις απλών ανθρώπων, οι οποίοι βίωσαν συγκλονιστικά γεγονότα και επιβίωσαν. Συνήθως, για να παραδώσει τελειωμένο ένα βιβλίο χρειάζεται από πέντε έως επτά χρόνια.

Το πρώτο της βιβλίο, *Έφυγα από το χωριό*, είναι μια συλλογή μονολόγων των κατοίκων ενός χωριού της Λευκορωσίας που πήραν το δρόμο της εσωτερικής μετανάστευσης για τις πόλεις της πατρίδας της. Το βιβλίο εκείνο, όμως, δεν πέρασε από τη σοβιετική λογοκρισία και, παρ' ότου είχε ήδη στοιχειοθετηθεί στο τυπογραφείο, με εντολή του τμήματος Προπαγάνδας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Λευκορωσίας απαγορεύτηκε, με την αιτιολογία ότι ασκούσε κριτική στη νομοθεσία περί ταυτοτήτων και ότι «δεν κατανούσε την αγροτική πολιτική του Κόμματος».

Ο πόλεμος δεν έχει γυναικείο πρόσωπο είναι το δεύτερο βιβλίο, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1983. Είναι ένα αφήγημα τεκμηρίωσης, βασισμένο σε συνεντεύξεις γυναικών που έλαβαν μέρος στις μάχες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Ορισμένα κεφάλαια είχαν δημοσιευθεί αποσπασματικά στο περιοδικό *Οκτώβρης*, στις αρχές του 1984 ενώ τα υπόλοιπα δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Νιέμαν*. Με βάση το υλικό του βιβλίου, έγραψε το σενάριο για μια σειρά ντοκιμαντέρ, με σκηνοθέτη τον Βίκτωρ Ντασούκ.

Η επόμενη δουλειά της, με τίτλο *Οι τελευταίοι απότοπες μάρτυρες: ένα βιβλίο μη παιδικών διηγημάτων*, περιέχει αναμνήσεις παιδιών που στη διάρκεια του πολέμου ήταν από έξι

έως δώδεκα ετών. Στόχος της, έχει πει, ήταν η καταγραφή μαρτυριών «για την αδυναμία εξάλειψης από τη μνήμη του τραύματος του πολέμου».

Οι μολυβένιοι στρατιώτες, το επόμενο βιβλίο που ολοκλήρωσε, είδαν το φως της δημοσιότητας το 1989. Θέμα, η τραυματική εμπειρία της σοβιετικής κοινωνίας από την εμπλοκή στον πόλεμο του Αφγανιστάν. Το βιβλίο περιέχει συνεντεύξεις της συγγραφέα με μητέρες στρατιωτών που σκοτώθηκαν στον πόλεμο, αλλά και με στρατιώτες που επέζησαν και επέστρεψαν.

Το 1993 κυκλοφόρησε το βιβλίο της *Σαγηνευμένοι από το θάνατο*, αφιερωμένο στους απόχειρες της εποχής των ξαφνικών και δύσκολων κοινωνικών αλλαγών που ακολούθησαν τη διάλυση της ΕΣΣΔ το 1991. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1997, βγήκε η *Προσευχή για το Τσέρνομπιλ*, που βασίστηκε στις συζητήσεις της συγγραφέα με αυτόπτες μάρτυρες του πυρηνικού ατυχήματος.

Το 2013 κυκλοφόρησε το βιβλίο της *Ζωή από δεύτερο χέρι* αφιερωμένο στον Homo Sovieticus και το τραύμα που άφησε στις ψυχές των ανθρώπων η κατάρρευση της ΕΣΣΔ.

Πολλοί κριτικοί έχουν ήδη επισημάνει πως τα βιβλία της Σβετλάνα Αλεξίεβιτς αποτελούν ένα «χρονικό της Μεγάλης Ουτοπίας» ή την «ιστορία του κόκκινου ανθρώπου». Η ίδια θεωρεί πως ο κύκλος αυτός δεν έκλεισε και συνεχίζει τις έρευνες, τις καταγραφές και τη συγγραφή.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε να δουλεύει το βιβλίο με τίτλο *Η θανατοστή άλκη του αιώνιου κινήσιμου*, διηγήματα για τον έρωτα. Έως σήμερα δεν το έχει ολοκληρώσει.

Παράλληλα με τη συγγραφική της δραστηριότητα, η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς έχει γράψει το σενάριο για πολλά ντοκιμαντέρ.

Τα βιβλία της έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες του, και στα ελληνικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι η *Προσευχή για το Τσέρνομπιλ* έχει πουλήσει περισσότερα από τέσσερα εκατομμύρια αντίτυπα σε όλο τον κόσμο.

Το 2015 τιμήθηκε με το Νόμπελ Λογοτεχνίας, «για το πολυφωνικό δημιουργικό της έργο, μνημείο για τα πάθη και την ανδρεία της εποχής μας». Είναι η πρώτη συγγραφέας της Λευκορωσίας που τιμήθηκε με αυτό το βραβείο. Θα ήταν

παράλειψη να μη σημειώσουμε πως η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς πρώτη, τα τελευταία πενήντα χρόνια, βραβεύτηκε για τη δουλειά της στο είδος της λογοτεχνίας τεκμηρίωσης. Η συνομιλία μας μαζί της έχει ως εξής:

Γεννήθηκατε στην Ουκρανία, κατάγεστε από τη Λευκορωσία και γράφετε στα ρωσικά. Ποια είστε ως προς την εθνικότητα, ως προς την ψυχοσύνθεση και σε ποιον πολιτισμό θεωρείτε ότι ανήκετε;

Χωρίς αμφιβολία, ανήκω στον ρωσικό πολιτισμό. Όλοι μας προερχόμαστε από μία χώρα, τη Σοβιετική Ένωση. Φυσικά, έζησα 12 χρόνια στη Δύση, εξόριστη, όμως προέρχομαι από εκείνη την κοινή ζωή μας. Ο πολιτισμός μας, πολιτισμός δακρύων, όπως τον αποκαλούν, στέλνει στον κόσμο κάποια άλλα μηνύματα για την αντοχή του ανθρώπου και τις αξίες της ζωής. Ο Ρώσος χρειάζεται πάντα μια υπερ-ιδέα, είναι όμηρος της υπερ-ιδέας. Όταν ερμηνεύουμε τη ζωή μόνο προτάσσοντας την ανάγκη απόκτησης ενός άνετου σπιτιού, ενός καλού αυτοκινήτου, σημαίνει ότι την εξομοιώνουμε με τη βιολογική ύπαρξη. Αυτό είναι αδιέξοδο. Όταν στη Γαλλία μιλάω με έναν καλό μου φίλο επί δύο ώρες για το πού μπορούμε να αγοράσουμε γλυκά, αυτομάτως αρχίζω να νοσταλγώ το Μινσκ και τη Μόσχα. Την ίδια στιγμή, όμως, θυμάμαι την εποχή που πήγα στο Τσέρνομπιλ, δυο χρόνια μετά το πυρηνικό ατύχημα, για να συναντήσω τους εργαζόμενους εκεί. Το απόγευμα επέστρεψαν από τη ζώνη των εργασιών, στο τραπέζι έκανε την εμφάνισή του ένα δοχείο που χωρούσε τρία λίτρα αυτοσχέδια βότκα και κάναμε συγκλονιστικά ενδιαφέρουσες συζητήσεις. Ανάμεσα τους ήταν επιστήμονες (διδάκτορες με φτυάρια - αυτούς χρησιμοποιούσαν στο Τσέρνομπιλ) και οι συζητήσεις αφορούσαν τον Τσιόκλόφσκι, τον Γκορμπατόφ, τον κομμουνισμό και τον χριστιανισμό... Κάποια στιγμή μπήκε μια γυναίκα, έφερε μια ομελέτα, τα μανίκια της της ρόμπας της ήταν τρύπα κι εγώ είδα ότι τα χέρια της είχαν τρομακτικές φουσκάλες. «Ναι», μου είπε, «εμείς πλένουμε τα εσώρουκά τους» «Πώς; Με τα χέρια;» «Ναι. Μας έδωσαν ένα πλυντήριο, μα χάλασε...». Δυσανα-

σκέτησα, σκέφτηκα πως είναι μελλοθάνατοι! Τα παλικαράκια αυτά όμως αδιαφόρησαν λέγοντας ότι όλοι μας μελλοθάνατοι είμαστε. Συνέχισαν να φιλοσοφούν. Ο άνθρωπος της Δύσης μπορεί να είναι πολύ πρακτικός, αλλά δεν πρόκειται ποτέ να πλύνει με τα χέρια ραδιενεργά εσώρουχα. Ο Ρώσος ή ο Λευκορώσος, βαθύτατα στοχαστικός, είναι ο ίδιος άνθρωπος που θα γονατίσει για να κλείσει μια τρύπα στο κάλυμμα του αντιδραστήρα χωρίς να σκεφτεί καν τον πηλοσίον. Πάει να πει πως η ίδια μας η ψυχοσύνθεση είναι ευάλωτη. Ιδιαίτερα σήμερα, που έχουν εμφανιστεί νέοι φόβοι, που το κακό έχει εμφανιστεί κάτω από νέα προσωπεία. Δεν μπορούμε πλέον να πούμε, όπως οι ήρωες του Τσέχοφ: μετά από 100 χρόνια ο άνθρωπος θα είναι θαυμάσιος. Η σταθερότητα του μέλλοντος τίθεται εν αμφιβόλω.

Ξεκινήσατε ως δημοσιογράφος και για πολλά χρόνια εργαστήκατε σε διάφορες εφημερίδες. Πώς προέκυψε το πρώτο σας βιβλίο;

Γεννήθηκα αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι γονείς μου ήταν δάσκαλοι στο χωριό, σε μια εποχή που στα χωριά της Λευκορωσίας δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου άντρες. Ένας στους τέσσερις άντρες της Λευκορωσίας είχε σκοτωθεί στη διάρκεια του πολέμου. Εγώ όμως άκουγα διαρκώς αφηγήσεις των γυναικών για τον πόλεμο. Με συγκλόνιζαν αυτές οι αφηγήσεις, μου προκαλούσαν δυνατότερα συναισθήματα από τα βιβλία (το σπίτι μας ήταν γεμάτο βιβλία). Μάλιστα, κάποια στιγμή ένιωσα αποστροφή για τα βιβλία. Κι αυτό γιατί οι γριές, αλλά και οι νεαρές γυναίκες που έμειναν δίχως άντρες, μιλούσαν τόσο συγκινητικά και τόσο αυθεντικά, έλεγαν πράγματα που δεν τα είχε επεξεργαστεί η φαντασία κάποιου, δεν είχε διαμεσολαβήσει η δουλειά κάποιου άλλου. Όταν άρχισα να φοιτώ στη σχολή Δημοσιογραφίας κι άρχισα να ταξιδεύω σε όλη τη χώρα, πάντα θυμόμουν αυτές τις αφηγήσεις, πάντα θυμόμουν το ύφος και τον τόνο εκείνων των συζητήσεων. Σκέφτηκα τότε ότι η λογοτεχνία θα πρέπει να ακολουθεί το χρόνο. Στη λογοτεχνία μας υπάρχει η προφορική παράδοση των αφηγήσεων, έτσι προσπάθησα κι εγώ να εντάξω την προφορική παράδοση στις δικές μου ιστορίες. Άρχισα με τις γυ-

ναϊκές αφηγήσεις για τον πόλεμο που τις ενέταξα στο βιβλίο μου, *Ο πόλεμος δεν έχει γυναικείο πρόσωπο*. Κι αυτό γιατί ο πόλεμος και η μνήμη του πολέμου είναι το βασικό περιεχόμενο της ζωής μας.

Κατά τη γνώμη μου, σήμερα, ο βασικός ήρωας της λογοτεχνίας είναι ο μάρτυρας. Μου λένε: μα οι αναμνήσεις δεν είναι ούτε ιστορία ούτε λογοτεχνία. Είναι απλά η ζωή, λερωμένη, χωρίς να την έχει αποκαθαίρει το χέρι του καλλιτέχνη. Η πρώτη ύλη της ομιλίας. Για μένα όμως όλα αυτά είναι κάτι εντελώς διαφορετικό. Στη ζωντανή ανθρώπινη φωνή ή, πιο συγκεκριμένα, στη ζωντανή αντανάκλαση της πραγματικότητας, βρίσκονται κρυμμένα και αναδεικνύονται περιστασιακά από την περιήγησή μας εδώ, στον κόσμο. Εδώ, στις ανθρώπινες μαρτυρίες εκφράζεται απογυμνωμένη η αναπόφευκτη τραγικότητα της ζωής. Το χάος και το πάθος της. Η μοναδικότητα και το ακατανόητό της. Ο θρήνος και η κραυγή δεν μπορούν να είναι αντικείμενα επεξεργασίας, διαφορετικά δεν είναι ούτε θρήνος ούτε κραυγή, είναι απλώς κάτι επεξεργασμένο.

Πώς συνδυάζετε τη δουλειά του δημοσιογράφου και του συγγραφέα;

Ο Φλωμπέρ έλεγε, αναφερόμενος στον εαυτό του: «Είμαι ένας άνθρωπος - πένα». Εγώ λέω για μένα: «Είμαι ένας άνθρωπος - αυτί». Επί μακρόν αναζητούσα το λογοτεχνικό είδος που μου ταιριάζει, εκείνο το είδος που θα ανταποκρινόταν στον τρόπο με τον οποίο βλέπω τον κόσμο. Εκείνο το είδος που θα αντιστοιχούσε στο μάτι μου και στο αυτί μου. Έτσι, επέλεξα το λογοτεχνικό είδος της μεταφοράς των ανθρώπινων φωνών. Αυτά που γράφω στα βιβλία μου τα βλέπω και τα ακούω στους δρόμους. Στα βιβλία μου μιλούν πραγματικοί άνθρωποι για τα σημαντικά γεγονότα της εποχής τους: για τον πόλεμο, για τη διάλυση της σοσιαλιστικής αυτοκρατορίας, για το Τσέρνομπιλ – και όλοι μαζί καταγράφουν την ιστορία της χώρας, την κοινή μας ιστορία. Την παλιότερη και τη νεότερη. Ο καθένας από αυτούς είναι η ιστορία της δικής του μικρής, ανθρώπινης μοίρας.

Από την μια πλευρά, ήθελα πάντα, οι φωνές στα βιβλία μου να ηχούν σαν χορδίες. Από την άλλη πλευρά, πάλι, θέλω πάντα να ανα-

δεινούνται τα ίχνη της μοναχικής ανθρώπινης ζωής. Νομίζω πως σήμερα ο άνθρωπος θέλει να ακούσει έναν άλλο άνθρωπο, αλλά δεν είναι η κατάλληλη εποχή – ζούμε στη χρονική εκείνη περίοδο όπου όλα έχουν μετατραπεί σε κάτι μονολιθικό. Προσωπικώς, πάντα ενδιαφερόμουν ιδιαίτερος για το χώρο της μοναχικής ανθρώπινης ψυχής – εκεί συμβαίνουν όλα. Τη μεγάλη ιστορία την βλέπω μέσα από μικρές ιστορίες, τότε απομένει όχι ο αχός της εποχής, αλλά εκείνο που μπορούμε να κατανοήσουμε, εκείνο που μας ενδιαφέρει και με την πάροδο των ετών. Μας ενδιαφέρει η ανθρώπινη ζωή, γι' αυτό κι εγώ προσπαθώ να τα χωρέσω όλα στις διαστάσεις του ανθρώπου.

ΜΟΝΟ ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ ΘΑ ΜΕΙΝΟΥΝ

Μπορεί ο συγγραφέας να περιγράψει ολόκληρη τη ζωή ενός ανθρώπου μόνο με λέξεις;

Γεννήθηκα το 1948. Την ιπτάμενη μοίρα του πατέρα μου, μετά τον πόλεμο, την εγκατέστησαν στο Ιβάνο-Φρανκόφσκ, στη Δυτική Ουκρανία. Τα καταστήματα ήταν άδεια, δεν υπήρχε τίποτα. Ο ντόπιος πληθυσμός δεν πουλούσε τίποτα στους Ρώσους... στους Σοβιετικούς... στους Μοσχοβίτες.

Ο πατέρας μου ήταν αξιωματικός του Σοβιετικού Στρατού. Πάει να πει πως ήταν εχθρός τους. Μαζί με τη σύζυγο και το μωρό παιδί του.

Αρρώστησα. Ήμουν ετοιμοθάνατη. Τότε ο πατέρας μου παρακάλεσε φίλους του αξιωματικούς να τον βοηθήσουν να πηδήξει τη μάτρα ενός μοναστηριού.

Ήταν ένα γυναικείο μοναστήρι. Ο πατέρας μου πήγε στην ηγουμένη, παρ' όλο που οι μοναχές δεν του το επέτρεπαν, και είπε: «Εντάξει, με θεωρείτε εχθρό σας. Λέτε όμως πως είστε άνθρωποι του Θεού... Πεθαίνει το παιδί μου. Κάντε κάτι».

Η ηγουμένη έμεινε για λίγο σιωπηλή και είπε: «Να μη σε ξαναδώ εδώ. Ας έρχεται η σύζυγός σου. Θα παίρνει κάθε μέρα μισό λίτρο πρόβειο γάλα».

Αυτό το μισό λίτρο γάλα με έσωσε. Γιατί το λέω αυτό; Παντού, παντού, μπορείς να παραμείνεις άνθρωπος! Αυτό το «παντού», όμως, κάθε άλλο παρά απλό είναι.

Καταλαβαίνετε; Από όλα όσα συνέβησαν σε εμάς και σε όλους μπορείτε να εξορύξετε είτε το μίσος είτε την αγάπη. Είμαι με τη μεριά εκείνων που θέλουν να βρουν την αγάπη. Γιατί το μίσος δεν μας σώζει. Δεν έχουμε τίποτα άλλο εκτός από τις λέξεις. Μετά τον άνθρωπο, μετά από εμάς, το μόνο που θα απομείνει είναι οι λέξεις.

Σε ποια λογοτεχνική παράδοση θεωρείτε ότι ανήκετε; Ποιον θεωρείτε «δάσκαλό» σας;

Μπορώ να σας αναφέρω τους αγαπημένους μου ρώσους ποιητές, τον Ντοστογιέφσκι, τον Χέρτσεν, τον Τσέχοφ. Από τους Λευκορώσους, θεωρώ πως ο Ανταμόβιτς είναι ο δάσκαλός μου. Ιδιαίτερα το πρώτο βιβλίο του Ανταμόβιτς, το οποίο έγραψε από κοινού με δύο άλλους λευκορώσους συγγραφείς, τον Μπριλ και τον Κολέσνικ – το *Είμαι από ένα φλεγόμενο χωριό*. Όταν το διάβασα, αμέσως κατάλαβα πως έτσι ακούω τον κόσμο, έτσι είναι φτιαγμένο το αυτί μου, έτσι είναι φτιαγμένο το μάτι μου. Όταν αποφίτησα από τη Σχολή Δημοσιογραφίας, για μεγάλο χρονικό διάστημα έψαχνα μέσα μου, δοκίμασα διάφορα είδη, ασχολήθηκα μόνο με τη δημοσιογραφία. Τα κατάφερα σε όλα, ακόμη και στη διδασκαλία, γιατί κατάγομαι από μια οικογένεια η οποία έχει δασκάλους εδώ και τέσσερις γενιές. Για ένα διάστημα, μάλιστα, πήγα στο σχολείο ενός χωριού και δίδαξα. Στη συνέχεια, όμως, κατάλαβα πως ο δρόμος μου είναι η λογοτεχνία. Όταν διάβασα το βιβλίο του Ανταμόβιτς κατάλαβα:

όλα όσα έχω μέσα μου είναι ότι χρειάζεται γι' αυτό το λογοτεχνικό είδος. Για να το υπηρετήσεις σωστά θα πρέπει να είσαι λίγος ιερέας, λίγο ψυχίατρος, κοινωνιολόγος, συγγραφέας – κι αν θέλετε, ίσως και λίγο ηθοποιός. Φυσικά, όμως, σίγουρα και δημοσιογράφος.

Έχουμε τα παραδείγματα του Μπούνιν, της Τσβετάγιεβα και του Μπρόντσκι. Μπορεί ο συγγραφέας να δημιουργήσει έξω από το περιβάλλον της μητρικής του γλώσσας;

Οι συγγραφείς που αναφέρετε απομακρύνθηκαν από τη ρωσική ζωή λόγω της επανάστασης. Δεν είχαν άλλη διεξοδό. Έζησα 12 χρόνια εξόριστη σε διάφορες χώρες, στη Γαλλία, στην Ιταλία, στην Ελβετία, στην Γερμανία, αλλά επέστρεψα στο Μίνσκ. Γιατί, μπορεί να ακούγεται παλιομοδίτικο, θέλω να ζήσω στη χώρα μου, ανάμεσα στους δικούς μου ανθρώπους. Για μένα είναι πολύ σημαντικό να ζω εκεί όπου μιλιέται η γλώσσα μου. Στη χώρα μου όλα αλλάζουν, από απόσταση είναι πολύ δύσκολο να γράψεις γι' αυτό. Είχα μεγάλη νοσταλγία. Όσο έλειπα, πέθαναν οι γονείς μου, η εγγονή μου μεγάλωσε χωρίς εμένα. Δεν ήθελα ποτέ να μείνω για πάντα στη Δύση. Η δουλειά μου μου επιβάλλει να ζω στο σπίτι του. Η επιστροφή στη Λευκορωσία ήταν μια απόφαση καμικάζι, γιατί στην πατρίδα μου είναι πολύ δύσκολα τα πράγματα. Μόνο η νεολαία εξεγείρεται. Είναι δύσκολο να πιάσεις κουβέντα με τους ανθρώπους, όλοι φοβούνται. Η αντιπολίτευση είναι πολύ αδύναμη. Εγώ όμως είμαι άνθρωπος παλαιών αρχών και θέλω να ζω στο σπίτι μου. Ο συγγραφέας είναι πολύ δεμένος με το σπίτι του, όπως λένε, με την προσωπική του γεωγραφία. Γιατί επέστρεψαν ο Σολζενίτσιν, ο Βοϊνόνβιτς, ο Ροστροπόβιτς; Εκείνος ο κόσμος είναι διαφορετικός, παρ' όλο που είναι καλά οργανωμένος. Είναι όμως άλλος. Θέλω τόσο πολύ να ζήσω στο σπίτι μου, να πιστέψω ότι κι εδώ κάποτε θα έχουμε ζωή.

«ΣΥΛΛΕΓΩ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ»

Είναι το βιβλίο ένα μέσο επικοινωνίας μεταξύ των πολιτισμών, των κοινωνιών και των ανθρώπων σήμερα, που η αμοιβαία καχυποψία κυριαρχεί στα μυαλά των κυβερνήσεων και των ανθρώπων;

Μίλησα πολύ με ανθρώπους οι

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΣΒΕΤΛΑΝΑ ΑΛΕΞΙΕΒΙΤΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Το τέλος του κόκκινου ανθρώπου, μετάφραση: Αλεξάνδρα Δ. Ιωαννίδου, Πατάκη, 2016, 682 σελ.

Τσέρνομπιλ. Ένα χρονικό του μέλλοντος, μετάφραση: Ορέστης Γωργιάδης, Πατάκη, 2015, 343 σελ.

Οι μολυβένιοι στρατιώτες, μετάφραση: Γιάννης Κοτσιφός, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2002, 373 σελ.

οποίοι φυλακίστηκαν στα σταλινικά στρατόπεδα, πολέμησαν στον πόλεμο. Όλοι μου έλεγαν ότι, σε ακραίες περιπτώσεις, ο άνθρωπος πολύ γρήγορα χάνει την κουλτούρα του – και τότε στη θέση του εμφανίζεται το τέρας. Μερικές φορές είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε στη δύναμη των λόγων. Εγώ όμως πιστεύω. Δεν συλλέγω φρικιαστικά περιστατικά. Συλλέγω το ανθρώπινο πνεύμα. Τη γνώση για το πώς ο άνθρωπος παραμένει άνθρωπος ακόμη και στην κόλαση. Συλλέγω τον άνθρωπο.

Το ερώτημα απευθύνετε σε εσάς ως συγγραφέα. Πόσο συχνά, αναγκάζεται ο δημιουργός να «αποκηρύξει» τα προηγούμενα έργα του; Ποια είναι τα κίνητρα για να κάνει κάτι τέτοιο;

Τα βιβλία μου είχαν πολύ δύσκολη πορεία κατά τη σοβιετική εποχή. Το βιβλίο μάλιστα για το Αφγανιστάν έγινε αντικείμενο δικαστικής υπόθεσης. Όταν παρουσιάστηκε στο δικαστήριο και είδα στην αίθουσα τη Νατάσα Μ. ταραχτήκα και την πλησίασα: «Νατάσα», τη ρώτησα, «τι κάνετε εδώ; Εσείς ζητήσατε να γράψω όλη την αλήθεια κι εγώ το έκανα». Θυμάμαι το μικρό φέρετρο του γιου της, το οποίο μόλις που χωρούσε στο μικρό δωμάτιο των εννέα τετραγωνικών μέτρων του στρατώνα. Εκείνη καθόταν δίπλα του και τότε ήταν ήρεμη μέσα στην παραφροσύνη της, τότε ούρλιαζε δυνατά: «Το φέρετρο είναι τόσο μικρό, εσύ όμως ήσουν μεγαλόσωμος, σχεδόν δυο μέτρα, εσύ είσαι εκεί γιόκα μου, απάντησε στη μανούλα σου». Εκείνη μου είχε πει πως στο σπίτι δεν είχε τιμαλή για να εξαγοράσει το γιο της, ώστε να μην πάει στον πόλεμο. «Θα τα έδινά όλα, όπως έκαναν άλλοι, δεν είχα καν χρυσά σκουλαρίκια. Γράψε», μου έλεγε, «ότι ο γιος μου ήταν ξυλουργός. Τον κάλεσαν στον στρατό και, από την αρχή, αντί να πηγαίνει στις ασκήσεις, επισκευάζε τις ντάτσες των στρατηγών. Δεν του έμαθαν καν να πυροβολεί. Σκοτώθηκε τον πρώτο κύκλο μήνα». «Λοιπόν Νατάσα, τι κάνεις εδώ;», είπα, μη μπορώντας να το πιστέψω. «Εγώ ήθελα ο γιος μου να είναι ήρωας κι εσύ έγραψες πως είναι φονιάς. Έγραψες πως οι δικοί μας σκότωναν...» Τι θα μπορούσα να της απαντήσω, όταν ο πόνος δεν της επέτρεπε να είναι ελεύθερη. Δεν ήμασταν απλά σκλάβοι, νοσταλγούσαμε τη σκλαβιά. Θυμάμαι, στο βιβλίο *Ο πόλεμος δεν έχει γυναικείο πρόσωπο*, τον λο-

γοκριτή θα θυμώνει πολύ για το περιστατικό. Μπροστά πηγαίνει ένα τάγμα γυναικών πολεμιστών, ακολουθούν οι άντρες, οι οποίοι προσπαθούν να μην κοιτάζουν την άμμο κάτω από τα πόδια τους, γιατί μετά τις γυναίκες έμεναν ίχνη αίματος. Οι γυναίκες έχουν κάποιες ιδιαίτερες ημέρες, χρειάζονται βαμβάκι ή κάτι άλλο σχετικό, μα στον σοβιετικό στρατό δεν τους έδιναν τίποτα. Οι γυναίκες ντρέπονταν. Όταν έφταναν στο πέρασμα των ποταμών, άρχιζαν να τους βομβαρδίζουν. Οι άντρες καλύπτονταν, αλλά οι γυναίκες έμπαιναν στο νερό για να πλυθούν κι έτσι ήταν ένας τέλειος στόχος! Τις περισσότερες τις σκότωναν από αέρος. «Τι θέλατε κι ανακατέψατε τη βιολογία. Πρέπει να καταγράφετε τις ηρωικές πράξεις», ούρλιαζε ο λογοκριτής. Προσπάθησα να του εξηγήσω πως ο άνθρωπος, κάθε άνθρωπος, αποτελείται, μεταξύ άλλων, και από βιολογικά στοιχεία. Το σώμα με ενδιαφέρει ως σύνδεσμος ανάμεσα στη φύση και την ιστορία. Τα ιδανικά δεν μπορούν να είναι γύψινα, σαν τα αγάλματα. Παρ' όλα αυτά, λογόκριναν αυτή τη σελίδα στην πρώτη έκδοση του βιβλίου. Μπόρεσα να τη δημοσιεύσω ατόφια μόνο μετά από 10 χρόνια – τα χρόνια της περεστρόικα. Ο λογοκριτής μάλιστα αφαίρεσε μια παράγραφο στην οποία ρωτούσα μια γυναίκα που υπηρέτησε ως ελεύθερος σκοπευτής: «Τι πήρατε μαζί σας πηγαίνοντας στον πόλεμο;» Απάντηση: «Μια βαλίτσα γλυκίσματα. Με τον τελευταίο μου μισθό αγόρασα σοκολατένια γλυκίσματα». Γελάσαμε. «Μα είναι αυτή μια ιστορία; Αυτά τα γλυκίσματα», είπε ταραγμένος ο λογοκριτής. «Είναι η ιστορία», απάντησα. «Υστερα από δεκάδες χρόνια, το μικρό και το ανθρώπινο θα συγκλονίζει τους ανθρώπους πιο πολύ απ' ότιδήποτε άλλο».

Τα βιβλία σας είχαν απαγορευτεί στην ΕΣΣΔ και, στη συνέχεια, στη Λευκορωσία. Κάπου στην «Τέταρτη πρόζα» ο Μαντελστάμ λέει: «Διαιρώ όλα τα ποιήματα σε επιτρεπόμενα και σε εκείνα που γράφτηκαν χωρίς άδεια / Τα πρώτα είναι βρωμιά, τα δεύτερα, κλεμμένος αέρας». Πώς αντιμετωπίζετε αυτή την, ποιητικά διατυπωμένη, άποψη;
Πρέπει, εντίμως, να σας πω ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα πίστευα στη σοσιαλιστική ιδέα. Δεν θα ήταν αλήθεια αν σας έλεγα ότι ήμουν πάντα ελεύθερη. Ελεύθερη επέ-

στρεψα από το Αφγανιστάν. Με έσωσε το ότι εμπιστευόμουν τη ζωή, εμπιστευόμουν αυτό που μου έλεγαν οι άνθρωποι. Η πίστη στη ζωή και στους ανθρώπους θεμελιώνει την προσωπική κοσμοθεωρία μου. Επίσης, πρέπει να σας πω ότι σαγηνευμένη από τη σοσιαλιστική ιδέα δεν έλεγα ψέματα κι απλώς κοιτούσα στον κόσμο με ανοιχτά μάτια.

«ΓΙΑ ΝΑ ΜΕΙΝΕΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΡΑΦΕΙΣ ΠΟΙΗΣΗ» Πώς αντιμετωπίζετε την πικρή και τραγική εμπειρία του 20ού αιώνα; Αυτός είναι που μας κληροδότησε το Άουσβιτς και τα Γκουλάγκ.

Μετά τα Γκουλάγκ, το Άουσβιτς και το Ολοκαύτωμα, ο άνθρωπος έμαθε για τον εαυτό του πράγματα που καλύτερα θα ήταν να μην το μάθαινε. Μετά τη γνώση αυτή ο άνθρωπος έγινε διαφορετικός. Ο Αντόρνο έθεσε το ερώτημα: μπορούμε να γράφουμε ποίηση μετά το Άουσβιτς; Για να παραμείνεις άνθρωπος πρέπει να γράφεις ποίηση οπωσδήποτε.

Πώς και πόσο έχει αλλάξει ο κόσμος το διάστημα από το πρώτο μέχρι το τελευταίο σας βιβλίο;

Δεν υπάρχει πλέον εκείνη η χώρα, η ΕΣΣΔ, στην οποία μεγάλωσα και μεγάλωσαν οι ήρωες μου. Η χώρα δεν υπάρχει, εμείς όμως υπάρχουμε. Η απόπειρα δημοκρατικής ανοικοδόμησης της ζωής, η Περεστρόικα, όπως την αποκαλούσαμε, απέτυχε. Απειλούμε ξανά τον κόσμο με τους πυραύλους μας. Το τελευταίο μου βιβλίο έχει τίτλο *Η ζωή από δεύτερο χέρι. Το τέλος του κόκκινου ανθρώπου*. Οι πολιτικές αλλαγές έγιναν πολύ πιο γρήγορα, από τους ρυθμούς αλλαγής της ανθρώπινης ψυχής.

Ο Καμύ έλεγε: «Αυτός ο κόσμος δεν έχει νόημα - και εκείνος που θα το μάθει αυτό, θα αποκτήσει την ελευθερία». Είναι, άραγε, δυνατή η ελευθερία του ανθρώπου εν γένει;

Νομίζω πως η ελευθερία είναι δρόμος. Ακολούθησέ τον και φύλαξε τον άνθρωπο μέσα σου. Μην αφήσεις να σβήσουν το κερί.

Πολλοί λένε πως ζούμε σε εποχή κυνισμού. Συμφωνείτε;

Η εποχή μας είναι εποχή απογοητεύσεων. Φυσικά, εγώ, και όλοι εμείς που θεωρούμε τους εαυτούς μας δημοκράτες, ζούμε με την αί-

σθηση της ήττας. Το πρώτο πράγμα στο οποίο τότε καταφεύγουν οι άνθρωποι είναι ο κυνισμός. Ο άνθρωπος χωρίς πίστη χάνει τις αξίες του. Θα πρέπει να το ζήσουμε και αυτό.

Πολλοί ισχυρίζονται πως η μνήμη μπορεί να αποτρέψει την επανάληψη του Κακού. Μπορεί όμως κανείς να συμφωνήσει με μια τέτοια άποψη, λαμβάνοντας υπόψη την κατάσταση που επικρατεί σήμερα στον κόσμο;

Αν ζήσατε έναν άτυχο έρωτα, αυτό θα σας έκανε να πάψετε να πιστεύετε στον έρωτα; Νομίζω ότι, ανεξάρτητα από το ότι η ιστορία της ανθρωπότητας είναι η ιστορία του Κακού, παρ' όλα αυτά στο Κακό καθεαυτό μαθαίνουμε περισσότερα απ' ό,τι στο Καλό, κι ωστόσο έχουμε τη γνώση του Καλού. Νομίζω ότι η τέχνη πρέπει να πολλαπλασιάζει το Καλό.

Ο συγγραφέας πρέπει να γράφει λαμβάνοντας υπ' όψη του τις διαθέσεις της πλειοψηφίας;

Όταν γράφω λαμβάνω υπ' όψη μόνο τη δική μου διάθεση. Αναζητώ απαντήσεις στα ερωτήματα που με συγκλονίζουν. Και πάντα ελπίζω πως ό,τι ενδιαφέρει εμένα, εκείνη η αιώνια διαπάλη ανάμεσα στο Καλό και το Κακό, ενδιαφέρει και άλλους ανθρώπους.

Το πρώτο σας βιβλίο στοιχειοθετήθηκε στο τυπογραφείο, αλλά μετά το κατέστρεψαν. Επί δύο χρόνια δεν επέτρεπαν τη δημοσίευση του δεύτερου, Ο πόλεμος δεν έχει γυναικείο πρόσωπο. Δημοσιεύτηκε μόνο όταν ανέλαβε την εξουσία ο Γκορμπατσόφ. Για τα Μολυβένια στρατιωτάκια σας δίκασαν, ενώ η Προσευχή για το Τσέρνομπιλ δεν έχει δημοσιευτεί έως σήμερα στη Λευκορωσία. Πώς αποτιμάτε τη στάση της εξουσίας απέναντι στο έργο σας;
Ξέρετε, η σύγκρουση με την εξουσία είναι κάτι με το οποίο έχουμε συνηθίσει να ζούμε από την εποχή του Πούσκιν και του πρωθυερέα Αββακούμ. Δεν ξέρω πώς να συμβιβαστώ με αυτό και πώς να αντισταθώ. Κατά τη γνώμη μου, σήμερα είναι πιο τρομακτική μια άλλη σύγκρουση: η σύγκρουση με τον ίδιο σου το λαό. Με εκείνο το λαό που ψηφίζει υπέρ του Λουκασένκο, υπέρ του Πούτιν. Κυκλοφορώ στο Μίνσκ και βλέπω αυτοκίνητο με ρωσικές πινακίδες στα πλαϊνά του οποίου γράφει: «Ξεχάσαμε; Μπο-

ρούμε να επαναλάβουμε την κατάκτηση του Βερολίνου!». Το αυτοκίνητο, βέβαια, είναι γερμανικής κατασκευής.

Μπορεί η λογοτεχνία να αλλάξει, να μεταμορφώσει την πραγματικότητα;

Παιδική ερώτηση. Το μεγαλύτερο βιβλίο, η Βίβλος, δεν άλλαξε τον κόσμο του ανθρώπου. Είναι σαν να θέλεις να πας να κάνεις κήρυγμα. Ο Απόστολος Παύλος λέει: «Πενθώ όταν δεν κηρύσσω».

«ΔΕΝ ΕΙΧΑΜΕ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ»

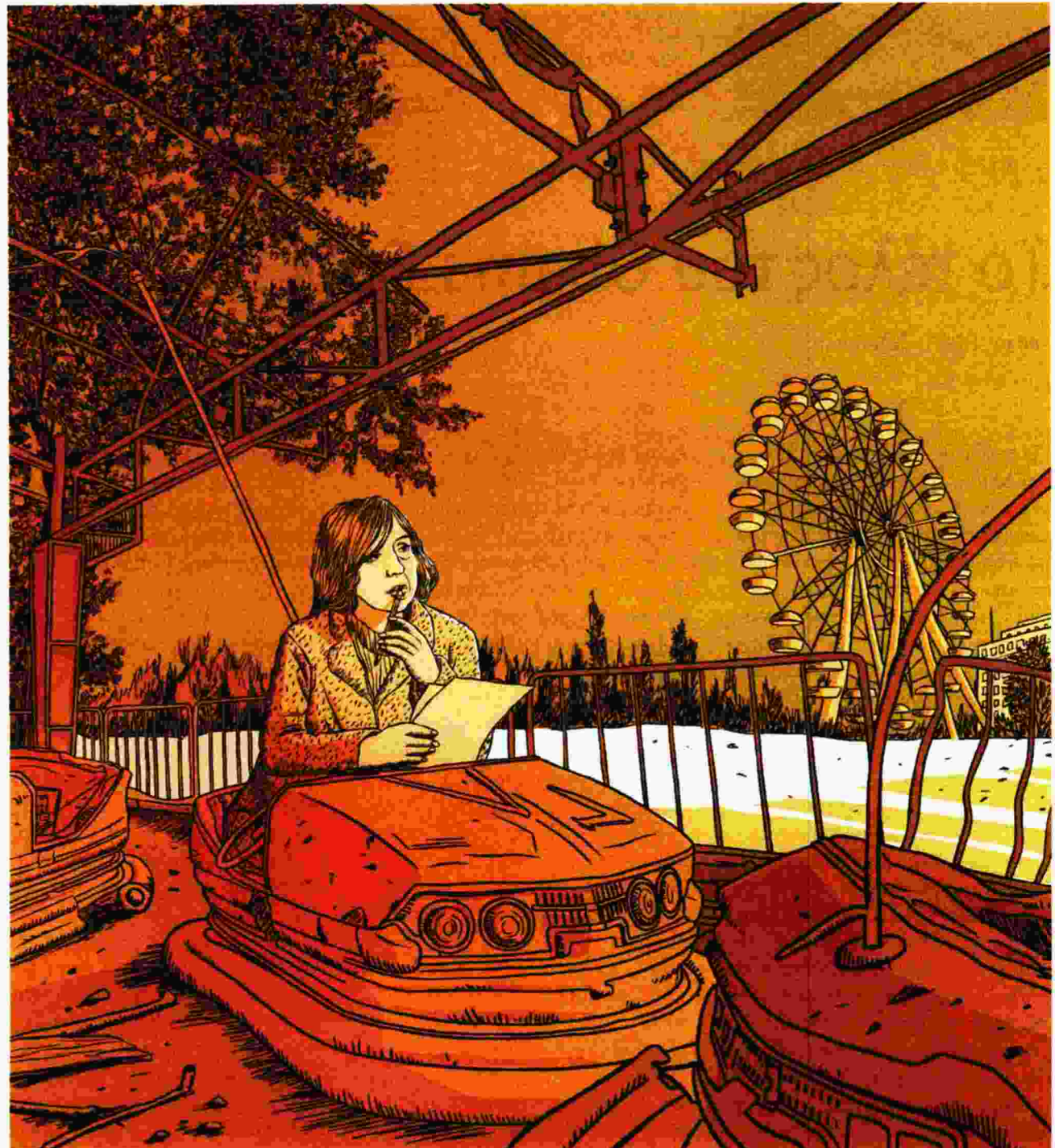
Ο Σαλάμοφ έλεγε ότι «το στρατόπεδο διαφθείρει και το δήμο και το θύμα». Πώς εκλαμβάνετε μια τάση που σήμερα είναι υπαρκτή – εννοώ την τάση για δικαίωση της σταλινικής εποχής;

Στο Περμ υπήρχε το μεγαλύτερο μουσείο θυμάτων των Γκουλάγκ, σήμερα έχει μετατραπεί σε μουσείο εργαζομένων στα Γκουλάγκ, όχι των θυμάτων, αλλά των δημίων. Αυτή όμως είναι σήμερα η Ρωσία. Επιστρέφουμε στο παρελθόν μας. Ίσως γιατί, κατά τη διάρκεια της Περεστρόικα, μιλούσαμε για την ελευθερία χωρίς να γνωρίζουμε τι είναι. Δεν είχαμε εμπειρία ελευθερίας.

Η ζωή σας, η συγγραφική και πολιτική σας ήταν πάντα διάφανη και μονίμως στόχευε στην υπεράσπιση του απλού ανθρώπου. Πώς τοποθετείτε τον εαυτό σας στο πολιτικό φάσμα;

Είμαι συγγραφέας. Κοιτάζω τη ζωή με τα μάτια του καλλιτέχνη και όχι του πολιτικού ή του πολεμιστή. Όταν πήγα στον πόλεμο του Αφγανιστάν είδα σκοτωμένους ανθρώπους. Θα σας πω τούτο: δεν υπάρχει πιο τρομακτικό θέαμα από αυτό. Η ανθρώπινη ζωή είναι υπεράνω κάθε ιδεολογίας.

Πώς αποτιμάτε την κατάσταση ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και τη Ρωσία σήμερα, μετά την Κριμαία και την Ανατολική Ευρώπη; Διεξάγεται ο Τρίτος Παγκόσμιος ή ο Τέταρτος, αν θεωρήσουμε πως ο Τρίτος ήταν ο Ψυχρός Πόλεμος. Όταν θυμάμαι πώς ήμασταν τη δεκαετία του 1990, πώς πιστεύαμε ότι αύριο θα έρθει ένας νέος, τέλειος κόσμος. Πιστεύαμε σε αυτό και στη Δύση. Ήμασταν λίγο ρομαντικοί. Αυτό κάνει ακόμη πιο πικρή την απογοήτευσή μας σήμερα. Και για εσάς, και για εμάς. Βλέπω στην τη-

Αλέκος Παπαδάτος

Η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς από τον Αλέκο Παπαδάτο.

λεόραση πότε ένα νέο ρωσικό τεθωρακισμένο, πότε ένα νέο ρωσικό πολεμικό αεροσκάφος. Ο Πούτιν απειλεί ότι η Ρωσία είναι πιο ισχυρή απ' όλους και μπορεί να πλήξει οποιονδήποτε εχθρό. Μονίμως επαναλαμβάνεται η λέξη «πόλεμος». Οι άνθρωποι έπαιψαν πια να τον φοβούνται. Θυμάμαι όμως τις ηρωίδες του πρώτου μου βιβλίου, *Ο πόλεμος δεν έχει γυναικείο πρόσωπο*, οι οποίες μου έλεγαν πως την τελευταία ημέρα του πολέμου έριξαν όλες τις σφαίρες τους, όλα τα βλήματά τους, πιστεύοντας πως δεν θα τους χρειαστούν ποτέ ξανά. Αποδεικνύεται πως ο άνθρωπος δεν γνωρίζει τον εαυτό του.

Πώς αποτιμάτε τη νοσταλγία για τον *Homo Sovieticus*, η οποία γίνεται αισθητή όχι μόνο στη Ρω-

σία, αλλά και στις υπόλοιπες χώρες της πρώην ΕΣΣΔ;

Μπορώ μόνο να επαναλάβω τα λόγια του Σαλάμοφ, ο οποίος έλεγε πως ο άνθρωπος που πέρασε όλη του τη ζωή στο στρατόπεδο δεν καθίσταται ελεύθερος μόλις βγει από την πύλη αυτού του στρατοπέδου. Σήμερα, χωρίς ίχνος ρομαντισμού και με την αίσθηση της ήττας, καταλαβαίνουμε ότι η ελευθερία απαιτεί μεγάλο κόπο. Έχουμε μακρύ δρόμο για την ελευθερία. ■

Στα επόμενα τεύχη θα δημοσιευθούν κριτικές για τα βιβλία της Σβετλάνα Αλεξίεβιτς που έχουν κυκλοφορήσει στα ελληνικά.

¹ Μεταξύ άλλων, τα επιχειρήματα αυτού του τύπου τα συνόψισε ο ρώσος

συγγραφέας Ζαχάρ Πριλέπιν στο izvestia.ru.

² Ενδεικτικό το απόσπασμα από την προσέγγιση της Τίνας Μανδηλαρά: «Για τη Σβετλάνα Αλεξίεβιτς το Νόμπελ δεν μπορεί παρά να επιβραβεύει μια σειρά από εξονυχιστικές έρευνες που, σε πολλές περιπτώσεις, έθεσαν σε κίνδυνο την ίδια της τη ζωή. Επιπλέον, ένα τόσο σημαντικό βραβείο αναγνωρίζει στα βιβλία της την ανίχνευση μιας περίτεχνης γραφής που ξεπερνά τα όρια της τεκμηριωτικής δημοσιογραφίας. Τι σχέση έχουν, όμως, όλα αυτά με τη λογοτεχνία; Ενδεχομένως καμία. Και σίγουρα καμία απολύτως με το Νόμπελ, που για πρώτη φορά φαίνεται να ακυρώνει την ίδια του την ύπαρξη, καταργώντας οριστικά την οντολογική του ταυτότητα: την ανάδειξη του ύψιστου σκοπού της λογοτεχνίας», *Lifo*, 10/10/ 2015.